

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

«ՂԱՓԱՆԳՎՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» «ԵՐՐՈՐԴ» ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒՄԸ

1720-ական թթ. հայոց ազատամարտի հիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկը՝ «Ղափանցվոց պատմություն»-ը, մեզ է հասել երեք հեղինակային բնագրերով՝ նախնական երկու գրառումներով (պատումներով) եւ նրանց հիման վրա նույն հեղինակի՝ մխիթարյան Ղուկաս վրդ. Սեբաստացու կազմած «Համապատում» ամփոփիչ բնագրով¹: Նախնական պատումներն իրականում ոչ այլ ինչ են, քան ազատամարտի մասնակիցներ Ստեփանոս Շահումյանի եւ Տեր-Ավետիք քահանայի բանավոր հաղորդումների ճշգրիտ արձանագրումը, որի հավաստիությունն ու Համապատումի հետ ունեցած լուրջ տարբերությունները քննել եւ ներկայացրել ենք առանձին հոդվածաշարով²: Բնագրագիտական հետազոտությունն իր հերթին հնարավորություն ընձեռեց, համա-

¹ Տե՛ս Դավիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», աշխատասիրեց Սամուել վրդ. Արամյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1978 (այսուհետեւ՝ Պատմութիւն Ղափանցոց), էջ 62-92: Այս հրատարակության բնագրային մասը հողվածիս շաբադրանքի մեջ, համառոտագրություններով, հղելու ենք ըստ հետեւյալ հատվածների. ՊՄՇ՝ Պատում Ստեփան Շահումյանի, էջ 119-130. ՊՏԱ՝ Պատում Տեր-Ավետիք քահանայի, էջ 131-143. Համապատում Համապատում բնագիր, խմբագրեց Ղուկաս վրդ. Սեբաստացի, էջ 147-181. Զորացուցակ՝ Դավիթ-բեկի զորավարների ցանկը եւ Տեր-Ավետիքին նվիրված ներքողը, էջ 143-145:

² Ա. Մ. Այվազյան, «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից (սկզբնաղբյուրների համադրման փորձ)».- Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետեւ՝ ՊԲՀ), 1990, No. 2 (129), էջ 119-134: Ն ու յ ն ի՝ «Դավիթ-բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները».- ՊԲՀ, 1990, No. 3 (130), էջ 76-85: Նույնի՝ «Թրաղարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ. եւ արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերը Սյունիք».- ՊԲՀ, 1990, հմր. 4 (131), էջ 63-80: Ն ու յ ն ի՝ «Թրաղարձությունները Ղափանում եւ Նախիջևանի խանությունում 1724 թ.».- ՊԲՀ, 1991, հմր. 2 (133), էջ 102-114: Ն ու յ ն ի՝ ««Ղափանցվոց պատմության» հավաստիությունն ու կառուցվածքը».- ՊԲՀ, 1992, No. 1 (134), էջ 85-100: Հոդվածաշարն ամփոփված է 1992 թ. պաշտպանված քեկնածուական դիսերտացիայում ««Ղափանցվոց պատմությունը» եւ 1720-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման ուսումնասիրությունը»:

ժամանակյա սկզբնաղբյուրների օգտագործմամբ, զուգահեռաբար կատարել նաև պատմահամեմատական վերլուծություն՝ 1720-ական թթ. հայոց ապստամբությանը վերաբերող կարեւոր բացահայտումներով ու սրբագրումներով հանդերձ:

Այսուհանդերձ, «Ղափանցվոց պատմության» բնագրագիտական-պատմագիտական ուսումնասիրությունն ավարտված համարել չի կարելի: Մասնավորապես, քննության է կարոտ Համապատումի շարադրանքի համար հիմք ծառայած այլ լրատուների եւ, ըստ այդմ էլ, մեզ չհասած լրացուցիչ նախնական գրառում-պատումների գոյության հարցը: «Ղափանցվոց պատմության» վենետիկյան բնագրերի հրատարակողը՝ Ս. վրդ. Արամյանը, հիմնվելով Մխիթարյան միաբանության ժամանակագրության վրա, ենթադրում էր, որ հնարավոր այլ լրատուների մեջ կարող էր լինել Հովհաննես անունով մի «պատանի», որը 1736 թ. առևտրական խնդիրներով հասել էր Վենետիկ՝ «ի Հաբանդ (իմա՝ Ղափան³ - Ա. Ա.) երկրէ Հայաստանեայց»: «Եթե ժամանակագրության մեջ անցած է այդ Հովհաննես երիտասարդին անունին հիշատակությունը, - գրում է Ս. Արամյանը, - ըսել է սովորական անձնավորություն մը չէր, այլ պետք էր ասիկա ալ ըլլար Ղափանի նշանավոր տոհմերեն մեկուն զավակը, որ Ստեփան Շահումյանին նման, Դավիթ-բեկի ձեռնարկին քայքայումեն վերջ, կդիմեր Վենետիկ... Այդ թվականին Վենետիկի մեջ կային 20է ավելի ղափանցի վաճառականներ: Կրնա ըլլալ, որ այս Հովհաննես երիտասարդն ալ Շահումյանին նման եղած է Դավիթ-բեկի զինակիցներեն մեկը, որ Վենետիկ գալեն վերջ, հարաբերության մտնելով մխիթարյան հայրերուն հետ՝ անոնց պատմած է ազատագրական պատերազմներու մասին իր գիտցածները»⁴: Ս. Արամյանը հիշեցնում է նաև, որ Դավիթ-բեկի զորավարների ցանկում նշվում են Հովհաննես անունով երկու հրամանատար. մեկը՝ Չավնդուրում, մյուսը՝ Մեղրիում⁵: Միաժամանակ Ս. Արամյանն այն կարծիքին էր, որ «այս ենթադրությունը հավանականութենեն անդին շանցնիր»⁶:

Խնդիրն այլ տեսանկյունից քննելով սույն հոդվածում հաստատում ենք, որ Համապատում բնագրի մեջ, բացի Ստեփանոս Շահումյանի եւ Տեր-Ավետիքի պատումներից (մեզ հասած ՊՄՇ-ն եւ ՊՏԱ-ն), օգտագործվել են նաև այլ՝ մեզ չհասած, նախնական պատում կամ պատումներ՝ գրավոր կամ բանավոր: Բանն այն է, որ Համապատումում Ղուկաս Սերաստացին բերում է որոշ փաստեր, որոնք կամ զգալիորեն տարբերվում են ՊՄՇ-ի եւ ՊՏԱ-ի տեղեկություններից,

³ Ղուկաս Սերաստացին իր անտիպ մի աշխատության մեջ հատուկ նշում է. «Դարձեալ գաւառն Խաբան որ եւ Հաբանդ ասի, բէպէտ այժմ ընդարձակապէս առեալ ունի եւ գԳուրհամ, զՉավնդուր եւ զայլ գաւառս Սիւնեաց աշխարհին, սակայն յատկապէս ունի զՓոբր Սիւնիս եւ զՀայիձոր ուր բնակէր Դավիթ Պէկն ի մտանելն նորա ի Խաբան...». - տե՛ս Ե . Փ է չ ի կ յ ա ն . ««Դավիթ Բէկի» պատմական աղբյուրները եւ Մխիթարյանն». - «Բազմավեպ», ԴԶ, 1938, No. 6-9, էջ 175:

⁴ Պատմութիւն Ղափանցոց, Առաջաբան, էջ 85:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 86:

կամ նրանցում առհասարակ արձանագրված չեն: Հոդվածը ՊՍՇ-ՊՏԱ-Համապատում բնագրերի որոշ հատվածների տեքստաբանական համեմատություն է (զուգահեռ պատմագիտական հետազոտությամբ), որը, ինչպես կտեսնենք, լիովին թույլ է տալիս դրականորեն պատասխանելու առաջադրված հարցին:

Բարգուշատի արշավանքին վերաբերող գրվագը

Նախորդ ուսումնասիրությամբ պարզվել էր, որ Ա. Շահումյանի պատումն ավարտվում է 1724 թ. օգոստոսի իրադարձությունների արձանագրումով⁷: Տեր-Ավետիքը շարունակում է ներկայացնել Սյունյաց ապստամբության հետագա ընթացքը: 1724 թ. երկրորդ կեսին կամ 1725 թվականի առաջին կեսին Դավիթ-բեկի զորքերն իրագործում են երեք արշավանք (տե՛ս ՊՏԱ, էջ 135. հմմտ. Համապատում, էջ 164-165)⁸:

Ի տարբերություն առաջին երկու արշավանքների⁹ երրորդի վերաբերյալ Տեր-Ավետիքի պատումի եւ Համապատում բնագրի տեղեկությունները նույնական չեն (ՊՏԱ, էջ 135. հմմտ. Համապատում, էջ 164-165): Համապատումի այդ գրվագը շարադրելիս՝ Ղուկաս Սեբաստացին, բացի ՊՏԱ-ից, հավասարապես օգտվել է եւ մի երրորդ՝ մեզ չհասած աղբյուրից (ՊՍՇ-ն այդ իրադարձությանն առհասարակ չի անդրադառնում):

Նոր տեղեկություններ

Այսպես, Համապատումը հաղորդում է նոր եւ արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք ՊՏԱ-ում բացակայում են:

Ա.) Նշվում է Մխիթար սպարապետի հրամանատարության տակ գտնվող գնդի թվաքանակը՝ «զՄխիթար սպարապետն իւր հազար ութ հարիւր վառելովք»: Այս թիվն, ի դեպ, Ձորացուցակում բացակայում է (հմմտ. էջ 143-144):

Բ.) Գրանցված են տեղագրական անվանումներ, որոնք ՊՏԱ-ում եւ ՊՍՇ-

⁷ Տե՛ս ՊՍՇ, էջ 129-130. Ա. Մ. Ա յ վ ա զ յ ա ն , «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից», նշվ. աշխ., էջ 134. Ն ու յ ն ի՝ «Իրադարձությունները Ղափանում եւ նախիջեւանի խանությունում 1724 թ.», նշվ. աշխ., էջ 103-105:

⁸ Այս թվագրումը բխում է «Ղափանցվոց պատմության» մեջ կիրառված ժամանակագրական հաշտողականության պահպանման բացահայտված սկզբունքից (տե՛ս ծնք. 2-ում նշված բոլոր ուսումնասիրությունները): Չամչյանի համաձայն նույնպես՝ այս դեպքերը տեղի են ունեցել 1725 թ. (տե՛ս Մ ի Բ ա յ է լ Չ ա մ չ ե ա ն ց . Պատմութիւն Հայոց. հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 791-792):

⁹ Առաջին հարձակումը ձեռնարկվել է Ղազանկույի (իմա՝ Կապուտչուղ) լեռան ուղղությամբ՝ «ի վերայ քուրմանաց», իր հետ բերելով ահագին ավար՝ 6300 ոչխար եւ 4130 «զայլ անասուն»: Տասն օր անց Դավիթ-բեկը «դարձեալ առաքեաց զգօսն ի լերինս Կասպելու (իմա՝ Գազբույլ - Ա. Ա.)», «ի վերայ թուրմանին, որք գնացեալ հարին եւ զնոսա անդ, եւ առին զինչս նոցա եւ զանասուն 900, եւ դարձան ի Հալիձոր» (ՊՏԱ, էջ 135):

ում չեն հիշատակված՝ Կարմիր վանք ավանն ու Խոտանանը¹⁰:

Գ) Նշվում է քոչվորների վրա Մխիթարի հարձակման օրվա պահը. «ի վերայ հասանէր նոցա յառաւօտու պահուն»:

Դ) Պարզվում է, որ Դավիթ-բեկը սուգ է անում (զուցե նաեւ հայտարարում) Ֆաթհ-Ալի սուլթանի զորքի դեմ կռվում ընկած եւ գերեվարված հայ ռազմիկների հիշատակին. «...եւ սուգ էառ Դաւիթ ի վերայ քաջին Ստեփաննոսի, եւ այնքան զօրացն ի զուր տարապարտուց կորուսելոյ»¹¹:

Ե) Ճշտվում է, որ Պալի զորավարը, վիրավորվելուց եւ թշնամութիւնքում հայտնվելուց հետո, գիշերներով է ճանապարհվում դեպի Հալիձոր:

Զ) Հաղորդվում է, որ Համապատումը կազմելու պահին, այսինքն՝ 1730-ական թթ. վերջերին¹², Պալին տակավին Հալիձորի մելիքն էր:

Տարբերություններ

Նոր տեղեկություններից զատ, Համապատումը որոշակի տարբերություններ ունի ՊՏԱ-ի համապատասխան հատվածից.

Ա) Ըստ Համապատումի, Մխիթար սպարապետն արշավում է ոչ թե ուղղակիորեն դեպի Բարգուշատ (ինչպես Տեր-Ավետիքի բերանից գրի է առնվել ՊՏԱ-ում), այլ Բարգուշատից Ղափան՝ Կարմիր վանք ավանի կողմերը թափանցած ինչ-որ քոչվոր ցեղի վրա: Այստեղից, ի դեպ, կարելի է անել մի կարեւոր հետեւություն. 1724 թ. վերջին-1725 թ. սկզբին Դավիթ-բեկն իր իշխանության սահմաններում էր համարում մելիք Ֆրանգյուլի Կարմիր վանք կամ Երցվանեկ ավանը: Սա նշանակում է, որ հայոց զորքերն անպատիժ չէին թողել մելիք Ֆրանգյուլի 1724 թ. մարտի վերջին-ապրիլի սկզբին կատարած դավաճանությունը (երբ դարանակալվեցին ու սպանվեցին Թորոս-բեկն ու նրա զորքի մեծ մասը՝ 4600 հայորդի)¹³ եւ որոշ ժամանակ անց գրավել էին վերջինիս սեփական ավանը՝ Կարմիր վանքը:

Բ) Ըստ Տեր-Ավետիքի, Խոտանանի ճակատամարտում հայերը կորցրել

¹⁰ ՊՏՇ-ում Կարմիր վանքը նշված է եռցիվանակ ձեռով (էջ 124): Համապատումի մի այլ տեղում Ղուկաս Սեբաստացին արդեն խմբագրել է. «...մելիք Ֆռանկույն Երցվանեկ աւանին, որ եւ ասի Կարմիր վանք, որ է ի Պարկուշատ գաւառին» (էջ 157): Կարմիր վանքի տեղադրությունը Բարգուշատում Ղ. Սեբաստացին կարող էր մակաբերել մելիք Ֆրանգյուլի՝ Թորոսին ուղղված ուխտադրուժ նամակի հետևյալ տողերից. «...զի եւ ի մեր Պարկուշաքայ Հայոցն քեզ բազում օգնութիւնս առնեմք» (ՊՏՇ, էջ 125. հմմտ. Համապատում, էջ 157):

¹¹ Միաժամանակ, Համապատումից դուրս է ընկել Տեր-Ավետիքի այն հաղորդումը, որ գերությունից Ս. Շահումյանի փախուստի լուրն առնելով՝ Դավիթ-բեկն «ուրախ եղև եւ հրամայեաց երկու օր հանդիսութիւնս առնել»:

¹² Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1893, էջ 301: Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 86-89:

¹³ Դեպի թվագրումը կատարված է աստ՝ Ա . Մ . Ա յ վ ա գ յ ա ն , «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից», նշվ. աշխ., էջ 130-134:

էին 200 մարդ, մինչդեռ Համապատումը զոհերի թիվը հասցնում է 300-400-ի:

Գ) Տեր-Ավետիքի համաձայն, Պալի զորավարը, վիրավոր վիճակում, կռվի դաշտից Հալիձոր է հասնում 4 օրվա ընթացքում, իսկ ըստ Համապատումի՝ 3 օրում:

Դ) Ի վերջո, հոգուտ երրորդ՝ գրավոր կամ բանավոր, մեզ չհասած նախնական պատում-աղբյուրի գոյության խոսում է այն, որ Համապատումի խնդրո առարկա հատվածում Ս. Շահումյանի անունը հիշատակված է մի ձևով՝ «Ստեփանոս Շահումանեան», որով ո՛չ ինքն է իրեն կոչում «Ես՝ Ստեփաննոս Վարթանէս Շահումբանէս» (ՊՄՇ, էջ 127), եւ ո՛չ էլ Տեր-Ավետիքը, որը նույնպես նրան անվանում է «Ստեփաննոս Վարդանէս Շահումբանէս» (ՊՏԱ, էջ 134) կամ «Ստեփաննոս Շահում Զատայ» (նույն տեղում): Համապատումի որեւէ այլ էջում եւս չի հանդիպում «Ստեփանոս Շահումանեան» ձևեր (հմմտ. Համապատում, էջ 148, 149, 161), ուստի Ս. Արամյանն օժտել է այն «Sic» նշանով: Զորացուցակում անունը հիշվում է որպես «Ստեփաննոս Վարդանէսեան» (էջ 143), իսկ Ս. Ղազար կղզում շինված խորանի վրա արձանագրված է՝ «Ղափանեցիք Շահումեանց տան... պարոն Ստեփան Վարդանէսեան»¹⁴:

Թորոս զորավարի՝ Դավիթ-բեկին ներկայանալու դրվագը

Նախնական այլ պատումի կամ պատումների գոյության օգտին է խոսում նաեւ ՊՄՇ-ի մեջ մուծված հետեւյալ ամբողջական հատվածը.

«Եւ իբրեւ լուան բնակիչքն Զանդրու զգալն Դաւիթ Պէկին՝ դիմեցին առ նա, եւ զառաջինն դիմեաց Թորոսն (ձեռագրում Դորոս)¹⁵, որ բնակէր ի Խորձոր, զալ եւ առնուլ ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան. եւ գնացեալ ի Զանդուր՝ ժողովեաց զարսն տեղւոյն առ ինքն. մնաց անդ» (ՊՄՇ, էջ 122):

Ս. Արամյանը ծանոթագրում է, որ այս «հինգ տողերն ավելի ուշ գրված, տարբեր գրով, հետո առանձին թուղթով փակցված են բնագրին մեջ: Այդ պատճառով թերեւս գրված է Դաւիթ եւ ոչ թե Տաւութ, կամ Դորոս՝ փոխան Թորոսի»¹⁶: Ներմուծված հատվածի տարբեր ձեռագրով գրված լինելը մտածել է տալիս, որ «Երրորդ» կամ այլ լրատուի պատմածի գրի առնողը Ղուկաս Սերաստացին չի եղել: Երբ սրան ավելացնում ենք նաեւ անունների արտասանման տարբերությունը (ՊՄՇ-ում «Տաւութ» կամ «Դաւութ» եւ «Թորոս», բայց երբեք՝ «Դորոս» ու միայն մեկ բացառությամբ՝ «Դաւիթ»¹⁷), ապա ենթադրելի է դառնում, որ այդ հատվածը Ս. Շահումյանի թելադրածն էլ չէ:

¹⁴ Պատմութիւն Ղափանցուց, էջ 116:

¹⁵ ՊՄՇ, էջ 122, ծնր. 10:

¹⁶ Նույն տեղում, ծնր. 9:

¹⁷ ՊՄՇ, էջ 129:

Այժմ տեսնենք, թե մեզ հուզող դեպքն ինչպես է նկարագրում Տեր-Ավետիքը.

«Արդ՝ զայս ամենայն (Դավիթ-բեկի գործունեությունը — Ա. Ա.) իմացեալ, ամենեքեան որք բնակեալք էին ի Չաւղուրն, զառաջինն եկն առ նա Քորոս զօրապեան, եւ ընդ նմա հնգետասան այր: եւ ետ նմա զիշխանություն զօրապետութեան եւ առաքեաց զնա, եւ ընդ նմա զՊայնտուր սպարապետն (sic — Ա. Ա.) ի Չաւղուր» (ՊՏԱ, էջ 132. ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

Նույն դրվագին Համապատումն անդրադառնում է երկիցս: Առաջին անգամ այն տրված է ՊՏԱ-ի վերաշարադրության ետնախորքում¹⁸ եւ, ընդհանուր առմամբ, կրկնում է Տեր-Ավետիքի հաղորդումը.

«Արդ՝ լուր եղեւ ամենայն բնակչացն Ղափանու, թէ Դաւիթ Պէկն եկեալ հասեալ է ի թիկունս Հայոց մեծաւ քաջութեամբ, եւ հասանէին առ նա յամենայն կողմանց. զառաջինն զիմէր զալ առ նա Քորոս՝ սակաւ արամբ, եւ առնոյր ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, եւ դառնայր ի Չաւղուր՝ յերկիրն իւր, ընդ իւր առեալ նաեւ զՊայնտուր զօրավարն Դաւիթ» (էջ 150. ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

Երկրորդ անգամ այս դրվագը Համապատումում մատուցվում է Ս. Շահումյանի պատումի հիման վրա¹⁹ եւ հիմնականում համապատասխանում է ՊՏԱ-ի մեջ մուծված վերոհիշյալ հատվածի հաղորդմանը.

«Ընդ աւուրս ժամանակացն այնոցիկ՝ իբրեւ լսէր Քորոս ի Խորձոր, որ է ի Չաւղուրն, թէ Դաւիթ (ձեռագրում՝ Քաւիթ²⁰) եկեալ հասեալ է բազում զօրօք ի Սիսան գաւառ, ընդ իւր առնոյր արս իբրեւ երեսուն, եւ զայր հասանէր առ նա. եւ առեալ ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, վաղվաղակի դարձ առնէր, խաղայր զնայր ի Չաւղուր, եւ զարս տեղոյն առ ինքն ժողովէր, կարգէր կազմէր զնոսա գունդս գունդս, եւ ի վերայ նոցա կացուցանէր հարիւրապետս եւ հիսնապետս» (էջ 154. ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

Սույն հատվածը գալիս է հաստատելու «երրորդ» նախնական պատումի գոյություն փաստը, եւ ահա թե ինչու. 1. Առկա է մեզ հայտնի երեք բնագրերում ընդունված արտասանության ձեւերից եւս մեկ շեղում՝ «Դաւիթ»-ը գործածվում է «Քաւիթ» հնչյունափոխությամբ: Սա չի կարելի վրիպակ համարել, որովհետեւ ՊՏԱ-ի մեջ մուծված զուգահեռ հատվածում կան նաեւ Ս. Շահումյանի կողմից շգործածված «Դորոսը» եւ «Դաւիթը»: 2. Հաղորդվում է

¹⁸ Համապատում, էջ 150-153. հմմտ. ՊՏԱ, էջ 131-133:

¹⁹ Տե՛ս Համապատում, էջ 154-164. հմմտ. ՊՏԱ, էջ 122-130: ՊՏԱ-ի եւ ՊՏԱ-ի զուգահեռ հատվածների եւ Համապատումում դրանց օգտագործման մասին տե՛ս նաեւ Ա. Մ. Այվազյան, «Իրադարձություններն Այսկովկասում 1723 թ. . . .», նշվ. աշխ., էջ 63:

²⁰ Տե՛ս Համապատում, էջ 154, ձևը. 21:

մի տեղեկութիւն, որը Ս. Շահումյանի պատումում (ներառյալ մուծված հատվածը) չկա, իսկ Տեր-Ավետիքի տվյալներին՝ չի համապատասխանում. խոսքը Թորոսի հետ Դավիթ-բեկի մոտ եկած ռազմիկների թվի մասին է՝ 30 հոգի (ՊՏԱ-ում 15 հոգի): Սա ո՛չ վրիպակ է, ո՛չ էլ վերախմբագրում. Համապատումը խմբագրելիս, Ղուկաս Սեբաստացին ձեռքի տակ ունեցել է այս 30 հոգու հիշատակումով առանձին մի աղբյուր եւ այդ իսկ պատճառով Համապատումի՝ խնդրո առարկա դեպքն արձանագրող առաջին (ՊՏԱ-ն վերարտադրող) հաղորդման մեջ զանց է առել Տեր-Ավետիքի ծանուցումը 15 հոգու մասին ու պարզապես գրել է՝ «զառաջինն դիմէր գալ առ նա Թորոս՝ սակաւ արամբ» (էջ 150):

Այսպիսով, Ս. Շահումյանի պատումի մեջ մուծված հատվածը եւ Համապատումի նշված մասը (էջ 154) բխում են մի ընդհանուր, մեզ չհասած աղբյուրից, այն է՝ այլ լրատուի բերանից գրառված «Երրորդ» պատումից: Թե ո՞վ է եղել այս դրվագի երրորդ պատմողը, հաստատապես ասելն անհնար է: Գուցե հե՛նց այն Հովհաննես անունով պատանին, որի մասին վերն արդեն խոսվել է: Սակայն կարելորն այն է, որ «Երրորդը» (կամ գուցե եւ՝ լրատուները մեկից ավելին են) քաջատեղյակ է 1720-ական թթ. Սյունիքում տեղի ունեցած իրադարձություններին. այդ է վկայում հատկապես Մխիթար սպարապետի՝ Բարգուշատից Ղափան թափանցած քոչվորների դեմ արշավանքի մանրամասն նկարագրությունը: Այդ է հուշում նաեւ Թորոս զորավարի հայրենի գյուղի՝ Խորձորի հիշատակությունը, որը «Ղափանցվոց պատմութեան» մեջ հիշվում է միայն «Երրորդ» պատումի հիման վրա գրված հատվածներում (ՊՄՇ, էջ 122. Համապատում, էջ 154)²¹:

Հալիձորի ճակատամարտի դրվագը

«Երրորդ» պատումի գոյութան փաստը լրացուցիչ տվյալներով հաստատում է Հալիձորի ճակատամարտի մասին պատմող հատվածը: Համապատումում կան նոր տեղեկություններ:

Ա) ՊՏԱ-ում ասվում է, որ օսմանյան հարձակման պահին Դավիթ-բեկի հետ էին մնացել Տեր-Ավետիքն ու մելիք Փարսաղանը (էջ 136), Համապատումում լրացված է, որ այդ երկուսի հետ կային որոշ թվով զինվորներ՝ «զհետ գնացին նաեւ Տէր Աւետիսն եւ Մելիք Փարսաղան՝ սակաւ ոմամբ» (էջ 167):

Բ) Համապատումի եւս մի լրացուցիչ տեղեկութիւն վերաբերում է Ղափանը պաշարած օսմանյան բանակին օժանդակ ուժերի միանալու ժամանակին՝ «յամսեանն իններորդի յետ գալստեան Օսմանցւոց ի Ղափան»

²¹ Գուցե բարբառագետ լեզվաբանները կարողանան «դ»-ն «թ»-ի (Թաիթ) եւ «թ»-ն՝ «դ»-ի (Դորոս) հնչյունափոխության փաստի հիման վրա ենթադրել «Երրորդ» պատմողի ծննդյան եւ բնակության վայրը, ի մտի ունենալով, որ այն պետք է փնտրել, ըստ ամենայնի, Սյունիքում եւ հարող տարածքներում:

(էջ 167)²²:

Գ) Համապատումը նշում է Դավիթ-բեկի հետ Հալիձորում ամրացած գործի ընդհանուր թիվը՝ 350 ուղղանկյուն (էջ 168):

Դ) Համապատումը մանրամասն նկարագրում է օսմանցիների վերջին գրոհը, որի ընթացքում նրանք գործի էին դրել 26 պաշարող մեքենա (էջ 168), մինչդեռ ՊՏԱ-ում թշնամու այս մեծ գրոհի մասին որեւէ բան չի ասվում (էջ 137):

ե) Համապատումում նկարագրված են նույն օրվա կռվի այլ մանրամասներ եւս, որոնք ՊՏԱ-ում դարձյալ բացակայում են, այն է՝ Տեր-Ավետիքի եւ Մխիթարի հակազրոհից առաջ գործերի առջեւ արտասանված ճառի, նրանց հետ այդ 300 զինվոր ունենալու, գաղտնի դռնով օսմանցիների թիկունք դուրս գալու եւ օսմանցիների աջակողմյան գնդի վրա առաջին հարվածը հասցնելու մասին (էջ 169-170):

Կա մի կարեւոր տարբերություն եւս. Տեր-Ավետիքի համաձայն, հայոց հակահարձակումը տեղի է ունեցել պաշարման 6-րդ օրը (էջ 137), իսկ ըստ Համապատումի՝ 7-րդ օրը (էջ 168): Ըստ ամենայնի, այս բոլոր տեղեկությունները Ղուկաս Սերաստացին քաղել է անմիջականորեն այլ լրատուից կամ նրանից գրառված պատումից:

Ինչպես ժամանակին իրավամբ նկատել էր Մ. Օրմանյանը, 1720-ական թթ. սկսած Միքայել Չամչյանին կարելի է «իբր բնագիր հեղինակ» համարել²³: Արդարեւ, Չամչյանը, թեպետեւ ընդհանուր առմամբ հարազատ է մնում եւ հաճախ բառացիորեն է կրկնում «Ղափանցվոց պատմություն»-ը, այդուհանդերձ նա մի շարք նոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ է հայտնում Հալիձորի ճակատամարտի վերաբերյալ²⁴: Այսպես՝ Չամչյանի համաձայն, Դավիթ-բեկի հետ Հալիձորում եղել է ընդամենը 453 զինվոր²⁵: Այս թիվն այնքան հստակ է, որ այն պետք է անպայման վերցված լիներ մի ինչ-որ մեզ չհասած աղբյուրից: Այն նաեւ որեւէ կերպ չէր կարող առաջանալ Չամչյանի այլուր կիրառվող տրամաբանական-կիսակամայական եզրահանգման եղանակի արդյունքում, եղանակ, որը նա երբեմն օգտագործում է թվային տվյալների հետ գործ

²² Միաժամանակ, Համապատումից դուրս է ընկել Տեր-Ավետիքի շափազանց կարեւոր հաղորդումը, ըստ որի Հալիձորի պաշարումն սկսվել է Քառասնորդաց պահի 13-րդ օրը (ՊՏԱ, էջ 136), որը բույլ է տալիս հստակ նշտելու այն՝ փետրվարի 26, 1727 թ. (տե՛ս Ա. Մ. Այվազյան, «Ղափանցվոց պատմություն» հավաստիությունն ու կառուցվածքը», նշվ. աշխ., էջ 88-94, ուր եւ ֆնևված է Հալիձորի ճակատամարտի ժամանակագրությունը):

²³ Մ. Օրմանյան. Ազգապատում, հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1912-1914, եւ 1944, էջ 2844:

²⁴ Արդարացիորեն նշելով Չամչյանի՝ Դավիթ-բեկի գործունեությանը նվիրած զրույների՝ «Ղափանցվոց պատմությունից» առաջացած լինելը, Ս. Արամյանը չի նկատել վերջ մեջբերվող նորություններն ու տարբերությունները (Պատմութիւն Ղափանցոց, Առաջաբան, էջ 71-72):

²⁵ Մ. Չամչեանց. Պատմութիւն Հայոց. հ. Գ, էջ 792:

ունենալիս²⁶: Չամչանը՝ որպէս մխիթարչյան միաբան, ինքն էլ կարող էր հանդիպած ու զրուցած լինել Վենետիկում բնակվող կամ այնտեղ այցելութեամբ գտնվող Սյունյաց ազատամարտի վետերանների հետ: Նրա ձեռքի տակ կարող էին լինել նաեւ մեզ չհասած նախնական պատումը կամ պատումները: Սա հաստատվում է Չամչանի եւս երեք հետաքրքրական տեղեկութիւններով, որոնք բացակայում են «Ղափանցւոց պատմութեան» պահպանված բնագրերում: Մեկը վերաբերում է տեղանվանը. օսմանյան բանակը, մոտենալով Հալիձորին, բանակում է «յանկոյս գետոյն Հալիձորոյ՝ մերձ ի կիրճն Ղամպէլու ասացեալ»²⁷: Մյուս երկու տեղեկութիւնը՝ ռազմական բնույթի են. ա) ըստ Չամչանի, օսմանյան բանակի՝ Հալիձորի վրա ձեռնարկած վերջին օրվա մեծ գրոհը եղել է երեք կողմից ու, ըստ այդմ էլ, մինչեւ հայերի հակազրոհը մարտն ընթացել է երեք ուղղութեամբ. բ) սկզբից հայերը փորձել են հետ մղել օսմանցիներին հրացանային համազարկերով, սակայն ի վերջո գործը հասել է սուսերամարտի²⁸:

Այսպիսով, Հալիձորի ճակատամարտի մասին Չամչանի հաղորդած նոր տեղեկութիւնները նույնպէս խոսում են այլ նախնական պատումների գոյութեան օգտին:

Հալիձորի բերդի անկման դրվագը

Միայն Համապատումում են առկա Հալիձորի բերդի անկման կարեւոր մանրամասները: Այս դրվագում անմիջական դերակատարութիւն ունեցած Տեր-Ավետիքն այս մասին խոսում է շափազանց համառոտ, ասելով ընդամենը, թէ Դավիթ-բեկի վախճանվելուց ու Մխիթար սպարապետի իշխան ընտրվելուց (1728 թ.) հետո՝ «զկնի միոյ տարւոյ, վասն զի զօրականք միմիանցն ոչ հպատակեցան, ուստի Օսմանցին եկեալ էառ զբերդն Դաւթի, եւ գերի վարեցին զամենայն բնակիչսն նորա. իսկ Մխիթարն փախուցեալ ի նոցանէ...» (ՊՏԱ, էջ 142):

Նրբ ծանոթանում ենք նույն իրադարձութեանը վերաբերող Համապատումի նկարագրութեանը, պարզ է դառնում ինչպէս Տեր-Ավետիքի սակավախոսութիւնը, այնպէս էլ այն, որ այդ տեղեկութիւնները մխիթարչյաններին հաղորդել է այլ լրատու: Պարզվում է, որ Հալիձորի երկրորդ պաշարումից հետո բերդում խռովութիւն է սկսվել ընդդէմ Մխիթար սպարապետի, որը Դավիթ-բեկի նման դիմադրութիւնն անվարան շարունակելու կողմնակից էր²⁹:

²⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա . Մ . Ա յ վ ա զ յ ա ն , «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմութիւնից», նշվ. աշխ, էջ 125-128:

²⁷ Մ . Չ ա մ շ ե ա ն ց . Պատմութիւն Հայոց. Կ. Պ, էջ 793:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 794:

²⁹ Դավիթ-բեկի դիւրոշումը հրաշալիորեն արտահայտված է 1725 թ. գրված մի վավերագրում. «Из Нахчивана турецкой паша посылал к армянам Капанским, к Даутбег баше (sic), чтоб он со своими армянами поклонился турецкому салтану и был бы у турок в подданстве. Но он, Даутбег баша, отказал ему, турецкому

Այդ խոսովության պարագլուխներից մեկը հենց Տեր-Ավետիքն էր, որին էլ երկու հոգու հետ միասին առաքում են օսմանցիների հրամանատարության մոտ՝ «խօսիլ զխաղաղութիւն ընդ նոսա»: Օսմանցիները երգվում են վնաս չհասցնել բերդում պատսպարվածներին, եթե այն հանձնվի առանց դիմադրության: Խոսվարարների համաձայնությունն ստանալով, օսմանցիները Տեր-Ավետիքին պահում են իրենց մոտ: Նույն գիշերով Մխիթարը, իջնելով բերդի պարսպից, հեռանում է: Իսկ երբ առավոտյան բերդի դռները ներսից բացում են, կատարվում է այն, ինչ միանգամայն սպասելի էր, եւ ինչը շատ լավ հասկանում էր Մխիթար սպարապետը.

«այլ անօրէն զօրքն Օսմանցւոց իբրեւ ի ներքս մտին, մերժեցին անարգեցին զերզմունս եւ զդաշինս փաշայիցն, եւ զամենայն այր զօրաւոր կոտորեցին, եւ զկանայս եւ մանկունս զերի վարեցին, ի մենարանս կուսանացն մտին եւ զամենեսեան զերեցին. ապա զպարիսպս բերդին քանդեցին կործանեցին, հարթ եւ հատակ արարին, եւ առին զկին եւ զօրդիսն Մխիթարայ՝³⁰ եւ զամենայն որ ինչ էր անդ, եւ թողին զնացին: Բայց զտէր Աւետիսն փաշայն եթող ի Հալի ձոր: Եւ իբրեւ նորա շունցին անտի, այլ զօրք Օսմանցւոց անդր հասին, որք իբրեւ կամեցան ունիլ եւ սպանանել զնա, նա փախուցեալ ի նոցանէ՝ անկաւ առ փաշայն, որոյ հրամանան առեալ զընտանիս իւր՝ զնաց բնակեցաւ ի Գաղատիայ: Եւ էառ զներումն ի Սրբազան

паше, и сказал, что я де вас не слушаю, в подданстве у вас быть не хочу и буду де против вас стоять доколе жив буду, а когда умру и что после меня останетца, тогда де как хотят, так и делают” (տե՛ս ԲՈՒՄ Արխիվ վնեշնեյ քոլիտիկի Րոսսի, ֆոնդ Տնոշենիա Րոսսիի ս Քերսիեյ, օք. 1, 1725, ճ. 5, լ. 3356):

³⁰ Օսմանցիները գրավել են Հալիձորի բերդը, հավանաբար, 1730 թ. սկզբին եւ ոչ 1729 թ., ինչպես կարելի էր մակաբերել Համապատումի այն հաղորդումից, որ դեպի տեղի է ունեցել Դավիթ-բեկի մահից մեկ տարի անց: Այսպիսի եզրակացության եմ գալիս, վերլուծելով 1730 թ. հուլիսի 10-ին Կ. Պոլսից Մխիթար Սերաստացուն առաված մի նամակի հետևյալ տողերը. «...նաև ասի թէ տանիկ զՍղնախի հայերն յաղբահարեալ, ու զգերդաստանիս նոցին զերի վարեալ՝ ասելի քան զքսան հազար բերեն աստ» (Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 112. ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.): Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը հենց Մխիթար սպարապետի եւ Հալիձորում գերի ընկած մյուս հայ զորահրամանատարների ընտանիքների մասին է: Նկատի ունենալով այդ ժամանակներում հանապարհորդելու արագությունը, հազարավոր գերիներին Սյունիքից Կ. Պոլիս հասցնելը տեսելու էր առնվազն 2-3 ամիս: Հետևաբար, Հալիձորի գրավումը եղել է 1730 թ. զարնան սկզբներին, իսկ Մխիթար սպարապետի հետագա գործունեությունը (նոր զորագնդեր հավաքելն ու կազմակերպելը, Սյունիքի բերդերը վերստին ազատագրելը, Օրդուբադը գրավելն ու բնաջնջելը – տե՛ս ՊՏԱ, էջ 142. Համապատում, էջ 179) տեսել է մինչև 1730 թ. վերջերը՝ մինչև նրա ողբերգական վախճանը ինձորեսկում: Կարելի է անել եւս մեկ հետևություն. եթե հետագայում ազատամարտի մասնակիցները Հալիձորի բերդի անկումը թվագրել են Դավիթ մահից «մեկ տարի անց» նշումով, ապա պետք է կարծել, որ Դավիթ-բեկի մահը տեղի է ունեցել 1728 թ. վերջերին (տարեթվի նշումը տե՛ս Ա. Մ. Այվազյան, «Ղափանցվոց պատմության» հավաստիությունն ու կառուցվածքը», նշվ. աշխ., էջ 85-100): Իսկ հիշատակված 20,000 հայերը գերեւարվել էին, ըստ ամենայնի, ոչ միայն Հալիձորի բերդում, այլև Ղափանի այլ շրջաններում:

Հայրապետէն Հոսմայ» (էջ 178):

Ինչպես արդեն ասվեց, այս բոլոր տեղեկությունները ՊՏԱ-ից բացակայում են: Պատճառը պարզ է. Տեր-Ավետիքը չէր ցանկանում պատմել իր ականհայտ դավաճանության մասին, որին զոհ գնացին հազարավոր մարդիկ: Այնուամենայնիվ, նա, ըստ երեւոյթին, անկեղծորեն զղջում ու տառապում էր իր ահավոր սխալի համար, իսկ սյունեցիները, նրա բազում քաջագործությունները հիշելով, նրան զարմանալիորեն ներել էին ու դեռ ավելին՝ Գաղատիայում գտնված շրջանում հորդորում էին «կրկին արիանալ» եւ Մխիթար սպարապետին փոխարինած «Պալի Պէկին զինուորանալ» (Զորացուցակ, էջ 145):

Այսպիսով, վերը կատարված քննությունը հավաստում է, որ «Ղափանցվոց պատմության» հիմքում ընկած են ոչ միայն Ստեփանոս Շահումյանի եւ Տեր-Ավետիքի հաղորդումները (մեզ հասած ՊՄՇ-ն եւ ՊՏԱ-ն), այլեւ 1730-ական թթ. Վենետիկում քաջատեղյակ ուրիշ լրատուների՝ մխիթարյան միաբանների ենթարկած «խաչաձեւ հարցաքննումներն» ու դրանց արդյունքում գրաված մեկ կամ ավելի (մեզ չհասած) նախնական պատումները, մի հանգամանք, որը բոլորովին այլ կողմից է բացատրում պատմական այս երկում տեղ գտած տեղեկությունների բացառիկ հավաստիությունը³¹:

³¹ Երկի արժանահավատությունը գնահատված է, մասնավորապես, աստ՝ Ա. Մ. Այվազյան, ««Ղափանցվոց պատմության» հավաստիությունն ու կառուցվածքը», նշվ. աշխ., էջ 85-100:

